

KÁNTOR LAJOS

Erdélyi zsoltár — kisebbségi zsoltár?

(Változatok a 20. század első feléből)

Született 1937-ben Kolozsvárott. Irodalomtörténész, kritikus, esszéíró. Tanulmányait a Babes-Bolyai Egyetem magyar irodalom szakán végezte, 1990-től 20. századi magyar irodalom tanít. 1990-től a Korunk főszerkesztője.

Csetepatáztam örökkön az Úrral
S pár zsoltárát megírtam talán

Ady Endre

Felmutatjuk, mint szentséget a pap

Reményik Sándor

Énekelj, hogy világgá hömpölyödjön
zsoltárod, mint a poklok tikkadt, kénköves szele
s Európa fogja be fülét
s nyögjön a borzalomtól
és örüljön bele! —

Dsida Jenő

A zsoltár — Istent dicsőítő vallásos költemény — irodalmi műformáját bibliai (héber), ó- vagy újabbkori keresztény változataiban, akár magyar protestáns történelmi (irodalomtörténeti) megjelenésében leírni természetesen nem e tanulmány feladata. Századokkal korábban élt erdélyi prédikátorokat megidézni itt ugyancsak nem kívánok — előzményként legfeljebb az Ady-örökségig nyúlnék vissza. Az Ady Endre életében megjelent utolsó verskötet, az 1918-as kiadású, címében is búcsúzó könyv *A halottak élén* hatodik ciklusára, az „Ésaiás könyvének margójára” néhány versét szeretném mindenekelőtt emlékezetbe idézni, amelyek közvetlenül „a szétszóródás előtt”, az első világháború küszöbén születtek. Elsőként *A szétszóródás előtt* indító szakaszát érdemes idézni, ez ugyanis mintegy történelmi-művelődéstörténeti összefoglalóul szolgálhat:

Hát népét Hadur is szétszórja:
Szigoruabb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos erdélyi
Prédikátor írásba róttá
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.

De ugyanígy hivatkozási alap lehet a *Menekülés az Úrhoz* („Nem nagyon törődik velünk”), a *„Te elötted volt”* („Ólom-tüzek égtek a számban”) vagy a *Kicsoda büntet bennünket?* — valamennyi pontos megérzése, előrejelzése a bekövetkezendőknek; a hit és a kétely

megvallása, az elfogadás és a szembeszállás úgymond Ady „istenes verseibe” foglalt bizonyítékai.

Reményik Sándor, akinek kevéssel az említett versek után született erdélyi zsoldáraitól fogok szólni, lírájának számottevő hányadában az Ady előtti költészet rokona, folytatója. Ám épp az „istenes versek” Adyja nem hagyta érintetlenül Reményiket. Verbális-metaforikus hatást is ki lehet mutatni, de annál, hogy például *Az én lelkipásztorom* poétája is hallja-látja az Igét „Elzúgni izzó Illés-szekeren”, sokkal fontosabb és jellemzőbb a vallási és a szociális-politikai motívumok összekapcsolódása Reményik költészetében is. Már egy olyan szelíd fohászzkodásban, mint az 1917-es *Imádság*, „a szavak csengő színezüstjét” és „Vert aranyát a gondolatnak” áthatja a közösségi akarat, a társadalomért érzett és a vállalt felelősség:

*Tudjam: mögöttem százak, ezrek állnak,
Némák, akiknek én vagyok a nyelve,
Tüzes nyelv, kar értük fegyverre kelve,
Árvák, akik nevében én beszélek
S ha elnyelik szóm puszták, sötétségek,
Tudjam: egy világ kínja kihallgatlan.*

A kételkedéstől nem mentes, vitázó istenhit — noha nem Ady Endré-s keménységű perlekedés szintén megtalálható a szelíd természetűnek ismert Reményik Sándor lírájában. A *Fagyöngyök* (1918) kötet tartalmazza az *Isten* című verset, amely az akkoriban még általánosan elfogadottnak igazán nem mondható ökümenizmus meghirdetője, egyrészt („Uram, olyan egyforma minden szolgál / És oly egyforma minden templomod, / S olyan mindegy, hogy a toronycsúcsokra / Kereszetet tűznek-e vagy csillagot.”); másrészt az alkotói önbizalom — Reményiknél elég ritka — megnyilatkozása, szembeszegülés az alázattal:

*Uram, teremtők vagyunk mind a ketten,
Amily igaz, hogy a lelkem Te adtad,
Olyan igaz, hogy én formállak Téged
És nincs Uram, én rajtam más hatalmad.*

Tompítottabb formában ez az érzés és gondolat *A műhelyből* (1924) kötetben *Igaz* cím alatt olvasható; a belső vívódások jelzése itt nem csupán a hit vonatkozásában figyelemreméltó, hanem az egyidejűleg vonzó és taszító mesterre, Ady Endrére is érthető. (Hasonló üzenetet küld, korábban, Végváríként, *Némely pesti poétának*, köztük a pár hónapja már halott Adynak.)

*Igaz: én válogattam.
Költészetembe nem vittem bele*

*Más érzést, csupán azt, amelynek volt
Istentől kapott nemeslevele.
Igaz: én válogattam.
Tudtam: nemesség és pórlázadás
Vívna lelkemben megátalkodottan.
Tudtam: az élet lármáz, követel.
Paraszi kézzel ráz bilincseket,
Költészetem arany trónszékibe
Mégse ültettem Dózsa Györgyöket.*

Az idézett versrészletből — a Reményik Sándor életművében föllelhető valamennyi erdélyi (kisebbségi) zsolttárra gondolva, tehát a megmagyarázandó Végvári-versekre is — emeljük ki néhány kulcsmondatot: a már említett, „megátalkodott” vívás mellett az Istentől kapott nemeslevelet s azt, hogy „az élet lármáz, követel”. Ha az önvallomásban hangsúlyosan szereplő mozzanatokat tudatosítjuk — s a megértést kétségtelenül segítő beleéléssel, a kisebbségi léthelyzet ismeretében gondoljuk végig az 1918-19-es erdélyi magyar traumát, amely a húszas években is folytatódott, sőt háromnegyed évszázad múltán se oldódott fel! — valamennyi tényező számbavétele után már nem véljük „kissé talányos alkotáslélektani rejtély”-nek a „lemondás, a tehetetlen vergődés finom rezduléseit versbe foglaló líra szomszédságában” születő Végvári-verseket.

Reményik Sándor költészetének egyébként igazán értő elemzőjét, válogatott és kiadatlan verseinek mai gondozóját, Imre Lászlót idéztem, aki a továbbiakban bőségesen és hitelt érdemlően magyarázza a Végvári-szerep kialakulását és (részben) funkcionálását. E magyarázat során olyan koronatanúkat idéz meg, mint Ligeti Ernő, Imre Sándor, Makkai Sándor, Babits Mihály, Németh László; utal Kosztolányi (Nyugat, 1920. március) és Sárközi György korabeli (1930-as) reagálására, Tolnai Gábor összegző jellemzésére (Magyar Csillag, 1941). Ez a tekintélyes és változatosságában meglehetősen beszédes névsor kiegészíthető az erdélyi magyar irodalom 1941-es nagy halottját az Erdélyi Helikonban búcsúztatókkal, Tavasz Sándorral, Tompa Lászlóval, Bartalis Jánossal, Jékely Zoltánnal, Maksay Alberttel, Kádár Imrével, Kovács Lászlóval, Molter Károllyal, Wass Alberttel, Karácsony Benővel, Asztalos Istvánnal (Makkai Sándor is jelen van a helikoni főhajtók között). Jellemző — és azt hiszem, nem csupán az 1941-es pillanattal magyarázható —, hogy egyikük sem lát ellentmondást a Reményik- s a Végvári-versek között. Ennél is meggyőzőbb azonban a Reményik Sándort a halálban néhány hónappal megelőző Babits Mihály egyik utolsó esszéje¹. Babits, a magyar s a világlíra aligha megkérdőjelezhető értője, Reményik Sándor régi olvasója és becsülője így értékeli a közvélemény szerint „Erdély legsajátosabb érzéseit” kifejező poétát, aki szerinte úgy egyetemes magyar,

¹Babits Mihály: *Az erdélyi költő*, Nyugat, 1940)

hogy az irodalomból a történelembe vagy a politikába át nem utalható: „A költő nem változott, lényeges sajátságaiban mindvégig hű maradt önmagához. Sőt, egyike azoknak, akiknek éppen ez az önmagukhoz való hűség egyik fő lényeges sajátsága. Érdeemes egyszer megvizsgálni ezt a látszólagos ellentmondást, megfejteni a csaló kettősség titkát, végigjárni a költő »házáat és birtokát« a *másik oldalról indulva*: nem amelyik kifelé tűnik szembe a világnak, hanem a csöndesebb és meghitt belső front felől. Mondják, a történelmi fordulók rendszeren kitermelik a maguk dalnokait, akik népek s nemzeti közösségek érzéseit fejezik ki, vagy villanyozzák föl. Többféle típust ismer az irodalomtörténet. Vannak naivul lelkenedzők, s vannak színészes hatásadászók. Mily érdekes és meglepő a mai Erdély költőjében felfedezni egy harmadik típust, egy egészen modern változatot.” Aki azt hinné, hogy az öreg Babits már megfeledkezett a harcos versek szerzőjéről, az a Babits-esszé két utolsó bekezdésében győződhet meg ennek az ellenkezőjéről. Éppen a magányos költő alkataból, helyzetéből vezet le az esszé írója a haza mindenekelőtt való szeretetét. „A magányos költőhöz közelebb van talán a haza, mint máséhoz: minden emberi dolgok közül ez van legközelebb. A nagy történelmi katasztrófák fájóbban érinthetik. Más költő ilyenkor visszahúzódhat egyéni életébe, s otthona körül ernyőt vonhat a vihar elé. Az ő számára ez a menedék nem adatott. Kisebb családjá, szűkebb otthona nincsen, mint a haza. Ez a haza — Erdély — Reményik számára valóban az otthon, egy nagy otthon, melyből alig mozdult el életében...” Babits nemcsak az alkotó, hanem a befogadó felől is megvizsgálja a jelenséget, a váltás hatását: „A hang egyszerre magas lesz, szokatlanul erős és kiáltó, mihelyt erről (Erdélyről, Erdély hűtlen elhagyásáról — K.L.) van szó. S az erős szó halk költőből még erősebben szakad ki, s még szuggesztívebb hatású, mint másótól. Aki hallja, érzi a titkos mélységet, amelyből előtört. A hangos ember pátosza nem lep meg, és nem hat rám, a halk ajakén egyszerre lenyűgöz váratlanságával és őszinteségével. Különös, hogy Erdély lehangosabb hatású dalnoká ez a csöndes, tartózkodó, szemérmes jellemű költő lett; különös, de nem érthetetlen. És bizonyos, hogy jól történt ez így. Nagy dolog verssel hatni a tömegre, zengő hangot adni egy közösségi indulatnak; de egyúttal felelősség is ez.” Babits úgy ítéli meg, hogy az erdélyi költő a „nehéz és küzdelmes kisebbségi évek”-ben teljes tudatában volt ennek a felelősségnek, és „ebben a helyzetben senki sem tudott volna tökéletesebben viselkedni, mint Reményik viselkedett.” A költői, az emberi — az erdélyi és magyar — értékek összhangba kerültek.

Mindezek után — és azután, hogy Reményik Sándor (1933 márciusában) megírta, *Miért hallgatott el Végvári?*, s a bécsi döntést követően ugyancsak megírta csalódott és intő „korszerűtlen verseit”, a hazafiság és nemzetféltség új szellemében — érdemes

visszatérni a Végvári-versekhez, az irodalomtörténet-írásban mindmáig tudomásom szerint föl nem tett kérdés alapján. Tudjuk, az Erdély elvesztését félő Adyval, a veszteséget meggyászoló és a helyzetbe bele nem nyugvó Babitscsal vetekedő Reményik Sándor Erdély magyarjaihoz és a nagyvilághoz hívő emberként szól. A reménytelenség feltételei között is hinni akaró emberként-költőként, aki az *Eredj, ha tudsz!* kimondása közben „az emlékezés keresztfáira”, a katakombák mélyéről jövő jeladásra, Ráchel siralmára, a babiloni vizekre, a Szent Sírra, Új Izraelre, az oltár küszöbére, hajdani rab prédikátorokra hivatkozott. A korábbi és későbbi istenes Reményik-versek és a Végvári-versek között ilyen vonatkozásban tehát nincs alapvető különbség. Ami lényeges különbség, az az átkok kimondásában, a gyűlölet hangjának a vállalásában, a gyűlölködésbe váltó szeretet hirdetésében ragadható meg.

Verje meg az Úristen ezt a földet,

Ha tőlünk elveszik!! — írja két felkiáltójellel a sor és a vers végén Végvári, az 1918 októberére keltezett *Átokban*. *Ne jöjjön új tavasz!* — szól a verscím 1918. december 28-án, a magyarázó utolsó sor pedig ez a címhez: „Ha mi elsüllyedünk!” Az „alvó Istent” ostromolja a költő (*Mikor az Isten alszik*, 1919. február 19.), keserű kérdést intéz „ahhoz, akitől nincs hova föllebbezni”; a megszólított: „Úristen, aki nemzetekkel játszol” — és aki „elhullatja mostan a magyart”. 1919-es dátum található a *Mint Jób...* kezdetű számonkérés alatt, akárcsak a *Keserű kérdés* után. A „miért büntetsz? s a „miért épp csak minket?” az ima, a fohász, „vagy lázadás, vagy átok” lehetőségeit sorolva, értetlenül dönget a falon:

*Isten, Úristen, ítéletes lépted
Népek sírkövén egykedvű kopog,
Mondd, hát igazán olyan mindegy Néked,
Ha nem dicsérnek magyar templomok,
Kik benned bíztak eleitől fogva?*

A „Szeretlek, népem, mindhalálig” sűrűn előforduló, eksztázisig fokozott érzése az új hatalom falára írt egyetlen szóba torkoll: „Bosszú!” (*Mene Tekel*). Amitől — már a Végvári-versekben — megborzong maga a költő is:

*Ugye szörnyű, hogy szent a gyűlölet?
De Isten látja: másképp nem lehet!
Mit habozom, gyötrődöm hát? — Elég!
Örök szántó: a lelkek földje vár.
Kezembe adta Isten az ekét!*

(Ember az ekeszarvánál, 1920-ban)

Ószövetségi átkok, az ecclesia militans és a reformáció-ellenreformáció korának (hitvitáinak) hangjai elevenednek föl és keve-

rednek a belülről jövő, fájdalmas mélységben átélt nemzeti parancs szavaival. „Ha porig égették a szentegyházat” (*Új szövegség*, 1920. február) — ez azt jelenti, hogy a Hazát semmisítették meg, s azt legalább a lelkekben újjá kell építeni. Bármi áron!

Erről a jelenségről — amely egyidejűleg történelmi, társadalmi, politikai (és gondolom: vallási), nem kevésbé pedig esztétikai, hiszen a Végvári-versek nem utalhatók át csak úgy a plakátköltészetbe (s még ha igen — amit nem fogadok el —, akkor sem iktatható ki az esztétikai elemzés) — nem lehet a későbbi évtizedek magasából egyszerűsítve ítélni. Aki átélte a traumát, szemmel láthatóan másképp ítél, mint a kései utód. Az Erdélyi Helikon 1941 karácsonyára megjelent számában például jó néhány teológus, egyházi személy is megszólalt (Tavaszy Sándor, Maksay Albert, Makai Sándor, Kádár Imre) — elmarasztaló szavuk azonban nem volt Végvári-Reményikről. A költő-barát Tompa meg éppenséggel úgy emlékezik az elmúltakra, az akkor 28 éves Reményik Sándor helytállására, mint amikor Jézus a tanítványait a háborgó tengeren nyugtatta: „Itt vagyok! Veletek vagyok! Ne féljetek” A katolikus Sík Sándor is — akit Imre László idéz — minden történelmi és esztétikai megtörténtek tudatában írhatta le: „Nem ismerem még egy költőt, akinek verseiben annyira érezném az Isten szüntelen jelenlétét...” (*Pásztortűz*, 1942). Igaz, nem szembesítették az itt futólag számbavetett, a bibliaiból a szeretet-gyűlölet modern kori szótárába átemelt metaforákat az „érett” Reményik istenes és egyéb kategóriákba sorolható verseinek nyelvével. Nem tette meg ezt Babits sem. Az összképet őrizték meg, a felmentő ítéletet örökítették ránk, az utókorra.

A legszigorúbb bírója Reményik Sándornak — önmaga volt. És nem azért, hogy összegyűjtött verseinek 1941-es kiadásából kihagyta a Végvári-verseket, hanem azzal, hogy megírta, egy levélbeli kérdésre válaszolva: „Miért hallgatott el Végvári?” Annak a következetes erkölcsnek a jegyében, amelyet Babits Mihály jellemezett Reményik-esszéjében. 1933 márciusából való a vers, vagyis ez is kisebbségi helyzetben született, de ekkor már (nem kívülről, hanem belülről!) „új parancsok jöttek”, a rákövetkező verssor szerint „új rendelése az otthoni rögnek.” A Végvári-hang átalakult, anélkül, hogy azoknak a verseknek az írója feladta volna hitét, nemzetféltését. A gyűlölet maradt ki a Reményik-lírából.

*Nem a mi dolgunk igazságot tenni,
A mi dolgunk csak: igazabbá lenni.*

*Elhallgatott, — mert vad tusák közül
Immáron Istenéhez menekül.*

*Vele köt este-reggel új kötést.
És rábízta az igazságtevést.*

Ezekben az években keletkeztek a *Kenyér helyett* (1932) „istenes énekei”, amelyek Áprily Lajos szerint „a vallásos poéta arcát” mutatják. Az egyik arcát — tegyük hozzá. A könyv bevezetőjét író Áprilynak viszont teljesen igaza van, amikor kijelenti: „A szenvedés panaszát tartóztató gátak elsodrása után így jut el Reményik régi lázban tüzesedett hangosabb költészete a legölelőbb és legmélyebb humánusig: a zsoldárig.”

Az erdélyi — kisebbségi — zsoldár történetéhez hozzátartozik a Reményik-életmű zárószakasza is: a legegységesebb humánusban a *Kenyér helyett* kötet fölé magasodó *Korszerűtlen versek*. A Kolozsvárt 1941. május 13. és május 16. között írt tíz vers (az utolsónak a címe: *Béke*) ismét politizál, ismét szembeszáll az erdélyi — és magyarországi — közhangulattal: az Észak-Erdély visszacsatolásán érzett örömmámor megverselése helyett — Reményik Sándor (ezúttal nem takarva személyét, vagyis nem álneven) a „halk magyarság”-ot választja, a várakozást, az eltöprengést a történeteken. Az egykori Végvári most így kérdező: *Ki kezdte?* A másokra mutatással szemben, egyetlen igaz zsoldárként, a „nemzetek közti véres játék”-ban való állásfoglalást a nemzeti és személyes önvizsgálattal helyettesíti:

*Ki volt a hibás a dologban?
Egyik így mondja, úgy a másik
És ludasabbnál ludasabbak —
Magába egyik sem tekint,
Mind magát véli igazabbnak.
S ki önmagával, s nemzetével
Vágya számvetést kezdeni,
Azt mint gyöngét s honárulót
A sokszáz „igaz” kiveti.
Ki kezdte hát? A végzet kezdte —
A legfelsőbb Hadúr talán,
Mert Istent is hadúrrá tette
Az örült ember-képzelet.*

Az erdélyi, 20. századi kisebbségi zsoldár-történet itt természetesen nem ér véget. Reményik Sándor korából — ám nem a húszas, hanem a harmincas évekből — itt kellene megidézni a nagy katolikus poéta, a halkszavúnak ismert Dsida Jenő harcosan magyar Psalmus Hungaricusát — mintegy a Reményik által befutott út ellenképét. S az unitárius, a Luther-féle *Erős várt fordító* Szabédi László alapvetően más jellegű *Szabédi zsoldára* tovább, egészen más irányba vezethetné gondolatainkat a modern világi zsoldár erdélyi történetében. De ez a többszörös szembesítés már szétfeszítené az itt vállalt kereteket.